

УДК 330.313

Т. М. Самілик,

к. е. н., доцент, Дніпропетровський державний аграрний університет

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

Дослідженнями встановлено, що на всіх етапах історії суспільства земельні відносини розвиваються під безпосереднім впливом економічного закону відповідності характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил. Визначено напрями і запропоновано заходи ефективного використання сільськогосподарських угідь.

It is set researches, that on all stages of history of society the landed relations develop under direct influence of economic law of accordance of character of productive relations to the level of development of productive forces. Certainly directions are offered measures of the effective use of agricultural lands.

Ключові слова: засоби виробництва, земельні відносини, землекористування, земельна форма, ефективність, раціональне використання, сільськогосподарські угіддя, сільськогосподарська продукція.

ВСТУП

Земля — основа існування людства. Цю істину можна розглядати під різними кутами зору і з різних точок бачення. У сільському господарстві як практично єдиній галузі народногосподарства, яка забезпечує людство продуктами харчування, земля є основою виробництва — головним виробничим ресурсом. Відповідно земля як ресурс вимагає до себе особливого ставлення, яке на практиці реалізується через раціональне її використання. Особливість ставлення до землі як до виробничого ресурсу зумовлюється цілою низкою специфічних характерних рис, властивих цьому неординарному засобу виробництва. Кожен із дослідників по-своєму окреслюють особливості використання землі в сільському господарстві та ставлення до результатів земельної реформи.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Загально визнаними особливостями землі як засобу виробництва є її практична незамінність, неоднорідність, просторова розосередженість, здатність до відтворення, відносна подільність, стабільність розміщення та інші. У сільському господарстві земля виступає не

тільки як матеріальна умова існування цієї галузі, але і як активний фактор виробництва — засіб праці. Крім загальної умови і просторового операційного базису, земля тут являє собою і предмет праці, на який людина впливає в процесі виробництва, і знаряддя праці, за допомогою якого людина здійснює виробничий процес.

Багатогранність питань землекористування дозволяє, крім загально визнаних особливостей землі, виділити ряд нових, зумовлених інтенсифікацією використання земельних ресурсів. Так, В.С. Шаманаєв пропонує враховувати і такі особливості землі: необхідність, на відміну від інших засобів виробництва, комплексного використання поряд із землею природних факторів (світла, повітря, води, тепла), що потрібні для нормального розвитку рослин; необхідність чергування сільськогосподарських культур і комбінування галузей, у той час як інші засоби виробництва активно сприяють процесу поділу праці; тимчасова залежність, пов'язана з часто повторюваними і тривалими в часі розривами між безморозним періодом, часом виробництва і робочим періодом, тоді як використання інших засобів виробництва в більшості випадків збігається з

робочим періодом, тобто безпосереднім процесом праці [6]. Ф.І. Пальчиков, В.Н. Хлистун, деталізуючи особливості землі як засобу праці, виділяють ще таку, як неоднаковість ділянок землі за якістю, вмістом поживних речовин у верхньому шарі тощо [4]. Специфічною властивістю землі як засобу виробництва є здатність її верхнього шару — ґрунту — забезпечувати ріст і розвиток рослин, створювати урожай. Родючість ґрунту визначається здатністю ґрунту нагромаджувати і утримувати вологу, забезпечувати нею рослини, нагромаджувати і транспортувати поживні речовини в доступній для рослин формі. В цій властивості землі на сьогодні тісно пов'язується її природна здатність і результат діяльності людини.

Наявність такого широкого спектра особливостей землі як засобу виробництва зумовлює необхідність правильного розуміння поняття її раціонального використання, яке також є досить містким і комплексним. Внаслідок наявності відповідного змісту в терміні "раціональний", який походить від латинського *ratio* — розум, його недопустимо плутати з терміном "ефективний", який пов'язаний з також латинським терміном *effectus* — результат. Тобто, якщо раціональне використання земель сільськогосподарського призначення означає, саме розумне їх використання, яке охоплює практично всі аспекти цього процесу — економічний, екологічний, технологічний, соціальний, — то ефективне використання земель сільськогосподарського призначення враховує, головним чином, економічну сторону цього процесу, його матеріальну результативність у зіставленні із здійсненими затратами на одержання цих результатів. Іншими словами, раціональне використання земель сільськогосподарського призначення не завжди передбачає максимальну економічну ефективність цього використання. Аналогічно ефективне використання земель сільськогосподарського призначення не обов'язково може бути раціональним. В економічному аспекті адекватність розуміння ефективності в раціональному використанні земель сільськогосподарського призначення здебільшого відповідає змісту виразу "економічна доцільність", оскільки стосовно земель сільськогосподарського призначення вона передбачає обов'язкову наявність ще й інших видів доцільності.

Виходячи з наведених міркувань різних авторів, раціональне використання земель сільськогосподарського призначення у сільському господарстві слід розуміти як соціально-економічну категорію, що виражає відносини між людьми в процесі здійснення технологічних

виробничих процесів, пов'язаних з виробництвом сільськогосподарської продукції з метою максимального задоволення потреб населення в продуктах харчування при забезпеченні відновлення та збільшення продуктивного потенціалу земельних ресурсів і сприянні підвищенню рівня екологічності як цих ресурсів, так і середовища в цілому. Отже, раціональне використання земель сільськогосподарського призначення передбачає досягнення економічно доцільного і екологічно безпечного рівня віддачі від одиниці цих ресурсів, дотримання збалансованості й необхідного рівня вмісту поживних речовин у ґрунті, запобігання різним видам ерозії, запровадження енергоощадних біологізованих та екологічно безпечних технологій обробітку ґрунту й вирощування сільськогосподарських культур і тварин, науково обґрунтоване проведення меліоративних заходів.

Найважливішою умовою раціонального використання землі є встановлення ефективних земельних відносин, які характеризуються суспільними відносинами між людьми, пов'язаними з володінням і користуванням землею, і є складовою всієї системи виробничих відносин кожної даної історичної епохи. Вони за своєю соціальною природою належать до економічного базису суспільства. Земельні відносини, як і весь економічний лад суспільства, історично розвиваються і змінюються разом зі зміною продуктивних сил. На всіх етапах історії суспільства земельні відносини розвиваються під безпосереднім впливом економічного закону відповідності характеру виробничих відносин рівню розвитку продуктивних сил.

Важливість встановлення ефективності земельних відносин та забезпечення можливості їх регулювання з метою раціонального використання земель сільськогосподарського призначення важко переоцінити. Це пов'язано з процесами приватизації сільськогосподарських земель, що вже довгий час має місце в Україні. Порівняно велика кількість власників і користувачів земельних ділянок, більшість з яких є дрібними, надзвичайно небезпечна тим, що, по-перше, велика їх частина мало знайома або й взагалі не знайома з методами принаймні безпечного, якщо вже не раціонального землекористування; по-друге, для значної їх частини на першому місці стоїть короткотермінова мета одержання максимуму прибутку при мінімумі власних затрат, що може спричинити просто хижацьку експлуатацію землі протягом кількох років без впровадження відповідних заходів щодо збереження родючості ґрунту, землю потім відновити надзвичайно складно і економічно дорого; по-третє, безумовна приватна

власність на землю може призвести до нехтування вимогами раціонального землекористування з боку приватних власників. Крім того, відсутність достатньою мірою науково обгрунтованого законодавства щодо ринку землі в країні може призвести до її безгосподарського розбазарювання і, як результат, до вилучення її як ресурсу із сільськогосподарського обороту.

Дослідження історичного процесу формування земельних відносин засвідчує, що домінуючим фактором в історії заселення землі людиною є внутрішні і міжнародні конфлікти, в процесі яких людина могла бути знищеною (або знищувати осіб) у боротьбі за межі своєї території або за приватну власність на неї. Тобто при становленні земельних відносин визначаються форми власності, характер володіння і користування землею, що певною мірою визначають рівень раціональності використання земель сільськогосподарського призначення [2]. Реформа загалом передбачає настання якихось позитивних змін, бо, з іншого боку, вона втрачає зміст і будь-яку доцільність. Проте ці позитивні зміни не реалізуються автоматично після формального проголошення реформи. Потрібна довготривала і копітка робота висококваліфікованих науковців і фахівців з розробки механізму реалізації основних її напрямів та положень.

Вивчення особливостей економічних основ земельних відносин у Придніпровському регіоні України показує, що приблизно у XVII — до середини XIX сторіччя на цій території активно проводилося закріпачення вільних хуторян. І лише у 1861 р. був виданий царський декрет про скасування кріпацтва. Результати аграрної реформи 1861 р. показали, що намагання "зберегти командні висоти" панівного соціального прошарку населення без урахування його ролі в процесі суспільного розвитку ілюструє помилку, яка допускається під час аграрної реформи. Замість розробки загальної стратегії відродження сільського господарства і її реалізації за допомогою відповідних механізмів, ми обмежуємось лише реформуванням, яке знову-таки об'єктивно вимагає подальших соціально-економічних перетворень.

Після реформи в сільському господарстві відбуваються позитивні зрушення [3]. Вже у 1905 р. землі селянських товариств та їх громад становили 54,5%, приватні землі — 38,6%, а землі державних та інших закладів — 6,9%. До категорії приватної входила земля, яка належала поміщикам, селянам, міщанам та іншим категоріям населення. Уряд гарантував вільний вибір форми використання землі для населен-

ня, яке було переважно сільським. Селяни, реалізуючи своє право вільного виходу із общини, отримували землю без викупних платежів. Крім того, вони отримували вільні казенні землі, а в європейській частині країни купували ділянки у поміщиків за допомогою позик, які видавалися для цих цілей Селянським банком. Процент за користування позикою був мінімальним — 2—3%, а строк покриття досить тривалим — 55,5 років. Виплату частини процентів брала на себе держава. Селянин, отримавши землю, не міг продати її особі іншого стану, віддати в заставу іншим чином, ніж у Селянському банку, продати за борги. Заборонялася концентрація в одних руках більше як шість земельних наділів. Він їх подрібнював з метою формування можливості більшої кількості багатих селянських господарств на меншій земельній площі. Для забезпечення аграрної реформи були розроблені спеціальні заходи державної підтримки селян, у тому числі щодо їх переселення в азіатську частину Росії [1].

Результатом здійснюваних заходів був прискорений розвиток галузі. З виробництва хліба Росія почала виходити на перші позиції в світі. Так, виробництво жита тут становило більше половини (52,8%) його світового валового збору, ячменю — 37,6%, а виробництво зерна пшениці та вівса (в розрізі кожної культури) перевищувала четверту частину від загального світового рівня. Провідну роль в експорті хліба Російської імперії відігравала Україна. Загальна частка її хлібного експорту складала 43,3%. При цьому питома вага експорту пшениці, ячменю та жита відповідно дорівнювала 44,3%, 49,4% та 55,3%. У цей період в Україні аналогічно до загальноросійського відбувався процес інтенсивного формування та посилення селянських господарств. На їх частку припадало 79% всього виробництва зерна. Лише п'ята частина всього хліба вироблялася іншими господарюючими суб'єктами, але серед них також було селянство — 81,4% посівної площі знаходилось в селянських господарствах України. На їх частку припадало посівів соняшнику 93,3%, картоплі — 81,1%, овочів та баштанних — 94,4%, тютюну — 96,2%. Селянським було і тваринництво: від загального поголів'я частка коней становила 89,5%, великої рогатої худоби — 89,8%, корів — 93,6%, свиней — 92,9%, овець — 76,1%. Сільськогосподарське виробництво поміщиків було незначним, при цьому більшість поміщицьких земель здавалася в оренду селянам [5].

Соціально-економічні трансформації в сільському господарстві України, започатковані столипінською реформою, свідчать про

поєднання руйнівних та прогресивних процесів загального висхідного руху, характерного для відроджувального процесу. Останній стимулювався швидкими темпами розвитку підприємницького типу в селянських господарствах та формуванням сприятливого ринкового середовища: у товарообіг включилися значні земельні масиви, інтенсивно розвивається ринкова інфраструктура, проводиться активна зовнішньоекономічна діяльність на світовому агропродовольчому ринку, відбувається широка мобілізація фінансових ресурсів населення, в галузь вкладаються значні інвестиції, здійснюються техніко-технологічне переозброєння виробництва, розширюється ринок робочої сили тощо. При такому потужному висхідному русі сільського господарства його переростання у стає соціально-економічне явище відродження не відбулося через дію сукупності надзвичайних, виняткової сили чинників, основними з яких були наступні.

1. Першопочаткова підміна стратегії відродження сільського господарства реформою розкріпачення (визначаючи її суспільно-політичну значущість) призвела до того, що державою було не виправдано згаяно багато історичного часу. Для його надолуження суспільству необхідно було йти на значні політичні та соціально-економічні втрати.

2. Столипінська реформа не мала логічного завершення через загибель її автора — Століпін П.А. (1911 р.), початок Першої світової війни, а потім і в зв'язку з реалізацією альтернативної аграрної політики нового керівництва країни після революції у жовтні 1917 р.

3. Стимулюючи розвиток ринкових відносин у сільському господарстві, але без пов'язаного з цим одночасного проведення комплексу відповідних маркетингових заходів щодо збуту продукції, столипінська реформа штучно посилювала дію природного механізму економічного добору в аграрній сфері. Це призвело до значної різниці темпів приросту цін на сільськогосподарські товари і виробничі ресурси не на користь аграрного сектора економіки, зумовлюючи зниження добробуту сільського населення.

4. Прискорена диференціація доходів сільського населення збільшила число переселенців з України в інші регіони Російської імперії з відповідними негативними суспільно-політичними та соціально-економічними наслідками для вітчизняного сільського господарства.

5. Інтенсивне нарощування обсягів сільськогосподарського виробництва в країні посилювало конкурентну боротьбу за її збут на зовнішньому ринку і вимагало від уряду доби-

ватися поступок від партнерів, зокрема Німеччини, в інтересах вітчизняних експортерів. Водночас існувала потреба захисту вітчизняної промисловості від імпоротної (переважно німецької) сільськогосподарської техніки. Вирішити існуючу проблему мирними засобами політики не спромоглися, тому загострення конкуренції на агропродовольчому ринку послужило одним з факторів, що спричинили Першу світову війну.

6. Україна в складі Російської імперії із значною затримкою розпочала соціально-економічні трансформації на селі, які стимулювали відроджувальні процеси в сільському господарстві.

7. При відсутності ідеології об'єднання всіх соціальних прошарків населення відбувалася значна економічна поляризація селянства, що не сприяло консолідації суспільства навколо спільної мети — соціально-економічного відродження сільського господарства.

У 1917 р. після революції починається реалізація альтернативної аграрної політики, яка ґрунтувалася на експропріації земельної власності. Тобто держава силою забрала у селян землю, яку вони викупили за власні кошти. І поки Україна знаходилася у складі Радянського Союзу, при найрізноманітніших заходах щодо розвитку сільського господарства, селяни не мали можливості бути власниками своєї землі та результатів своєї праці на ній.

Вітчизняний історичний досвід і світова практика свідчить про різну результативність праці селян на землі, яка є їх власністю або не є такою. Одержання кооперативно-колгоспної власності на засоби виробництва і продукцію громадського виробництва було однією з найскладніших проблем аграрних відносин на селі. Багаторічне життя в системі нерухомого колективного землекористування змусило селян звикнути до нього і вважати, що воно найповніше відповідає їх інтересам. Сформоване в умовах екстенсивного розвитку економіки трансформаційне землекористування, націлене на одержання максимальної вигоди при мінімальних ґрунтовідтворювальних затратах, спричинило в регіоні формування кризової ґрунтово-екологічної ситуації. За приватної власності на землю українське селянство з багатьох позицій домінувало на європейському ринку, особливо на найважливішому — зерновому. Після проведення усупільнення землі ми не лише втратили свою світову частку аграрного ринку, а й перетворилися в активного імпортера далеко не екзотичної для нас агропродовольчої продукції. Навіть якщо не брати до уваги той стан руйнації, який має агросфера в результаті свого розвитку на базі усупільненої землі,

то і тоді досягнення вітчизняного сільського господарства в найкращі роки є досить скромними порівняно зі світовими.

Водночас нарощування виробництва сільськогосподарської продукції в Україні призвело до загострення конкуренції на агропродовольчому ринку, створюючи невідповідність між приростами агропродовольчого продукту, з одного боку, та рівнем добробуту селянства — з другого. Це пояснюється, по-перше, потребою здійснювати цінову конкуренцію і йти на певне стримування цін, стимулюючи збут; по-друге, зростанням витрат на просування товарів на ринок, що зменшувало грошові надходження в аграрну сферу; по-третє, збільшенням фінансових витрат на матеріально-технічне забезпечення та переозброєння сільськогосподарського виробництва, якого вимагала конкурентна боротьба на внутрішньому та світовому ринках. Ці уроки з історії відродження аграрної сфери необхідно враховувати, здійснюючи сучасне реформування вітчизняного сільськогосподарства.

На час відокремлення України в незалежну державу ситуація із землекористуванням тут була такою, що об'єктивно вимагала здійснення комплексної земельної реформи. Замість забезпечення потреби населення у харчових продуктах та налагодження виробництва продукції на експорт, що дало б поштовх економіці країни, сільське господарство України дедалі більше поглинало ресурси держави, в той час як рівень життя сільського населення невпинно знижувався. 18 грудня 1990 р. Верховна Рада України прийняла постанову "Про земельну реформу", яка започаткувала фермерський рух. У березні 1992 р. Верховна Рада вже незалежної України прийняла революційний на той час Земельний кодекс і одночасно — постанову "Про прискорення земельної реформи і приватизацію землі". Власне, ці законодавчі акти започаткували можливість отримання землі колгоспниками і працівниками соціальної сфери на селі — сільською інтелігенцією, яка у всі часи була голосом української нації, гарантом її духовності. Звідси починаються процеси паювання землі на основі проектів роздержавлення і приватизації земель колективних сільськогосподарських підприємств. За період проведення земельної реформи процес економічних реформ супроводжується посиленням кризи в усіх сферах аграрного сектора. Все більше загострюється матеріально-енергетичне та технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, яке викликає необхідність детальніше розглянути питання про розміри сільськогосподарських підприємств та взаємне функціонування великих, середніх і дрібних

господарств в умовах переходу до ринку. Декрет Кабінету Міністрів України "Про приватизацію земельних ділянок" від 26 грудня 1992 р. започаткував передачу безоплатно у приватну власність земельні ділянки для ведення особистого підсобного господарства, присадибні ділянки тощо.

Процеси реформування земельних і майнових відносин активізувалися у тих регіонах, де обласні ради, на виконання постанови Верховної Ради від 13 березня 1992 р., розробили і прийняли комплексні програми аграрної реформи. Цілком логічним став наступний Указ Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" від 8 серпня 1995 р., який започаткував другий етап аграрної реформи у державі. Ним було запроваджено сертифікат на право на земельну частку /пай/, форму якого затвердив Кабінет Міністрів України своєю постановою від 12 жовтня 1995 р. № 801. Це право стало об'єктом купівлі-продажу, дарування, успадкування, обміну, застави. Кожний власник частки розпайованої землі отримав право передавати її в оренду.

У 1991—1993 р. Верховна Рада України прийняла низку законодавчих актів, які встановили правила приватної власності на сільськогосподарські землі, передбачаючи передачу землі з державної до колективної власності. Незважаючи на те, що результатом цих заходів стало роздержавлення майже двох третин земель сільськогосподарського призначення, цей процес мав винятково формальний характер, ставши фактично лише перереєстрацією колективних господарств (колгоспів) у колективні сільськогосподарські підприємства (КСП). Щоб прискорити земельну реформу, Президент України видав у листопаді 1994 р. та серпні 1995 р. укази, які передбачали розпаювання земель КСП на частки (паї) та видачу кожному члену КСП сертифіката на право на земельну частку. Внаслідок цього станом на початок 1998 р. практично всі колективні сільськогосподарські підприємства здійснили паювання землі та їхні члени отримали сертифікати на право на земельні частки (паї).

Проведені заходи в рамках здійснення реформування земельних відносин в аграрній сфері не забезпечили рішучого оновлення сфери товарного сільськогосподарського виробництва. Досі не створено інфраструктури цивілізованого ринку земель, гальмуються процеси інвестування аграрної сфери шляхом застосування механізмів іпотечного кредитування під заставу землі. Повільно запроваджуються

сучасні методи ведення державного земельного кадастру. Практично всі новостворені господарства ще не мають юридично сформованих та технічно оформлених землеволодінь і землекористувань, що не дозволяє їм здійснювати планування господарської діяльності.

Для удосконалення земельних відносин в аграрній сфері перед органами управління земельними ресурсами країни постають нові відповідальні завдання:

— необхідно забезпечити кожне господарство планово-картографічними матеріалами, чітко визначивши при цьому правові відносини щодо володіння і користування землею, уточнити базу здійснення плати за землю, визначити можливості використання земель цих господарств у якості предмета іпотеки;

— одним із головних завдань залишається робота щодо недопущення подрібнення аграрних землеволодінь і землекористувань, попередження черезсмужжя, далекоземелля, вклинювання. Необхідно визначити мінімально можливі розміри землеволодінь та землекористувань сільськогосподарських підприємств і сприяти формуванню конкурентоспроможних господарських структур на селі економічними методами;

— потрібно продовжити посвідчення державними актами право приватної власності на землю. Одночасно з видачею державних актів має формуватись відповідна кадастрова документація, здійснюватись державна реєстрація земельних ділянок і прав на них, визначення сервітутів, інших обтяжень і обмежень;

— актуальною є необхідність виконання великих обсягів землевпорядних робіт, пов'язаних з організацією території новостворених господарств, з одночасним вирішенням екологічних проблем землекористування, а також із задоволенням потреб всіх громадян у земельних ділянках для ведення особистого підсобного господарства;

— потребують подальшого опрацювання заходи запровадження в Україні земельного ринку.

Найважливішою складовою земельної реформи є її правове забезпечення. Реформування проходило б швидше, ефективніше, з меншими політичними, економічними, соціальними та технологічними витратами для суспільства, якби воно опиралось на належну правову основу. Законодавча база реформування поки що залишається суперечливою і недостатньою. Правові норми, які регулюють земельні відносини, розгалужені у Земельному, Водному і Лісовому кодексах, інших законах та законодавчих документах. Сьогодні поки що залишаються чинними законодавчі акти, які після

прийняття Конституції України вимагають свого вдосконалення. Президентом України визначена політика щодо становлення приватної інфраструктури ринку землі, яка забезпечувала б надання відповідних послуг дійсним і потенційним власникам землі, прискорювала впровадження ефективних механізмів іпотечного кредитування, залучення капіталу, насамперед у сільськогосподарське виробництво, сприяла своєю активною позицією становленню в Україні права власності на землю.

Для України, держави з особливим земельно-ресурсним потенціалом, охорона земель є проблемою національної безпеки, однією із гарантій нашої незалежності. Тому вважаємо за необхідне наполягати на першочерговому прийнятті Законів України "Про охорону земель" та "Про консервацію сільськогосподарських угідь". Справа охорони земельного фонду країни вимагає прийняття Національної програми охорони земель до 2010 року.

ВИСНОВОК

Незважаючи на суперечливість оцінок щодо результатів сучасної земельної реформи, вона залишає відчутний слід у реалізації стратегії економічних та соціальних реформ, дозволяє стверджувати, що зроблено вагомий крок до кінцевої мети реформування — становлення в країні земельних відносин, які базуються на приватній власності на землю, забезпеченні конкурентних умов набуття права власності на землю шляхом запровадження ринкового обігу земель. На шляху земельної реформи були і недоліки, які неодноразово підтвердили, що без дієвого реформування земельних відносин соціально-економічна реформа в цілому не може бути ефективною.

Література:

1. Баландин Ю.С. Крестьянское хозяйство. — М.: Агропромиздат, 1992. — 98 с.
 2. Дубровский С.М. Сельское хозяйство и крестьянство России в период империализма. — М.: Наука, 1975. — 206 с.
 3. Заёнчковский П.А. Отмена крепостного права в России. — М.: Госполитиздат, 1954. — 208 с.
 4. Пальчиков Ф.И., Хлыстун В.Н. Земельные отношения, землеустройство: уч. пособие. — М.: Колос, 1954. — 287 с.
 5. Сахацький М.П. Розвиток приватної власності на землю в Україні // Економіка АПК. — 2008. — № 4. — С. 3—8.
 6. Шаманаев В.С. Эффективное использование земли в условиях индустриализации сельского хозяйства. — М.: Колос, 1979. — 36 с.
- Стаття надійшла до редакції 09.09.2010 р.*